

νου, ὅπου τὸ θῦμα δὲν ὑπάρχει πιά; 'Υπάρχει συγχώρηση ἀν δὲν ζητήσει συγχώρηση ὁ θύτης; 'Υπάρχουν πράξεις καθ' ἐστὲς καὶ αἰωνίως ἀσυγχώρητες; 'Υπάρχουν περιπτώσεις ὅπου ἐμεῖς οἱ ἀνθρώποι καλούμαστε νὰ συγχωρέσουμε τὸν Θεό; Τὰ θέματα αὐτὰ πέρα ἀπὸ τὴν διαχρονικὴ θεολογικὴ τους σημασία εἶναι ἔξαιρετικὰ ἐπίκαιρα γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα στὴ σημερινὴ πολιτικὴ συνθήκη, μία κοινότητα ποὺ ἔχει ὑποφέρει κατ' ἔξοχὴν ἀπὸ διχασμὸ καὶ ἐμφύλιο, χωρὶς νὰ ἐπιτύχει ἐπαρκῆ συγχώρηση καὶ τὴν συναφῇ ὡρίμαση καὶ ὅπου σήμερα διέρχεται τὴν ἀναβίωση μίας ὀξύτατης πόλωσης, γεγονὸς ποὺ καθιστᾶ τὸν τόμο ίδιαίτερα σημαντικὸ γιὰ νὰ ἔκπινησει μία εὐρύτερη συζήτηση γιὰ τὸ πῶς θὰ μπορέσουμε νὰ συγχωρήσουμε καὶ νὰ συγχωρήσουμε σήμερα στὴν Ἑλλάδα.

Ο ἀναγνώστης καλεῖται νὰ βρεῖ στὸν ἕδιο τὸν τόμο μία πλειάδα ἀπὸ συγκλονιστικές, διαφορετικὲς καὶ ἐνίστε πραγματικὰ ἐκπλήσσουσες ἀπαντήσεις. Ἔδω θὰ συνοψίσουμε ἀπλῶς κάποιες ἀπὸ τὶς ἀνταποκρίσεις ποὺ μᾶς ἔκαναν ἐντύπωση, προκειμένου νὰ μπεῖ ὁ ἀναγνώστης λίγο στὸ πνεῦμα τοῦ βιβλίου. 'Ο Μ.Ζ. Κοπιδάκης ἀναλύει, μεταξὺ ἄλλων, τὴν ἔννοια τῆς ἐπείκειας (*clementia*). 'Ο Νικόλαος Καλοσπύρος ἀναπτύσσει πῶς στοὺς τραγικοὺς ἔχουμε κυρίως συγ-γνώμη μὲ τὴν ἐτυμολογικὴ ἔννοια τῆς συγ-γνώσεως (βλ. ἀγγλικὴ ἔκφραση «to be cognizant») ὅτι συνθήκες ἄγνοιας ἢ πάθους τοῦ θύτη καθιστοῦν δροσιμένα μόνο ἀμαρτήματά του συγ-γνωστὰ μέσα ἀπὸ τὴν κατανόησή τους. 'Ο Μιχαὴλ Πασχάλης περιγράφει πῶς στὸν "Ομηρο, λ.χ. στὸ τέλος τῆς Ἰλιάδας, ἔχουμε ἀποκλιμάκωση, ἀλλὰ ὅχι συγχώρηση. Τὸ γενικὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι στὸν ἀρχαῖο κόσμο ἔννοιες ὅπως ἡ ἐπείκεια, τὸ συγγνωστὸν ἢ

ἡ ἀποκλιμάκωση δὲν μποροῦν νὰ φτάσουν τὸ μεγαλεῖο τῆς καθαυτὸ συγχώρησης ποὺ εἰσάγει ὁ Ἰουδαιοχριστιανισμός.

Ο Σάββας Μιχαὴλ θέτει τὸ ἐρώτημα τί σημαίνει ἡ συγχώρηση σὲ ἐποχὴ κρίσης, ὅπου ἡ κατάσταση ἔξαιρεσης μετατρέπεται σὲ κανόνα, καὶ ἀναλύει τὴν Ἰουδαιϊκὴ γιορτὴ τοῦ Γιόμ Κιππούρῳ ὡς μία διαδικασία, ὅπου τὸ πρῶτο βῆμα εἶναι ἡ χωρὶς ἔξωρασμοὺς συνειδητοποίηση τῆς ἀμαρτίας, τὸ δεύτερο, ἡ δημόσια καταγγελία καὶ τὸ τρίτο ἡ τεσούβα, δηλαδὴ ὁ ἔξιλασμὸς ὡς πράξη δικαιοσύνης. Δικαιοσύνη σημαίνει ὅτι στὸ Γιόμ Κιππούρῳ ὡς Σάββατον τῶν Σαββάτων, ὁ Θεὸς συγχωρεῖ τὶς ἀμαρτίες τοῦ ἀνθρώπου πρὸς Αὐτόν, ἀλλὰ τὶς ἀμαρτίες τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἀνθρώπο μπορεῖ νὰ τὶς συγχωρήσει μόνο τὸ θῦμα. Ἐξ οὗ καὶ στὴν Κυριακὴ Προσευχὴ ὁ Θεὸς συγχωρεῖ τὰ ὄφειλήματα ὡς καὶ οἱ ἀνθρώποι συγχωροῦν τὰ ὄφειλήματα τῶν συνανθρώπων ὄφειλετῶν. Ἡ συγχώρηση ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπλὰ ἐνδεχομενική, ἀλλὰ τίθεται στὴν προοπτικὴ τοῦ «ἐπιουσίου ἄρτου» ποὺ στὰ ἐβραϊκὰ ὡς λέχεμ μαχάρῃ σημαίνει τὸ αὐριανὸ ψωμί, δηλαδὴ τὸ ψωμί ἐνὸς ἐσχατολογικοῦ ἀλλὰ καὶ ἐμμενοῦς μέλλοντος ἀπελευθερωμένου ἀπὸ τὴν ἐπισφάλεια τῆς ἐπιβίωσης καὶ τὴ φετιχιστικὴ λατρεία ἀνθρώπινων εἰδώλων. 'Ο Σ. Μιχαὴλ παρατηρεῖ ἐπίσης ὅτι ἡ τελετὴ τοῦ Κόλ Νιντρὲ ποὺ εἰσάγει στὴ Μεγάλη Συγχώρηση ἀπασχόλησε τὴν «ἰουδαιϊκὴ ἐπιστήμη», ποὺ ἦταν (κατὰ τοὺς Ναζί) ἡ ψυχανάλυση, ὡς ἔνα σύλλογικὸ ὄνειρο νὰ ἀρθεῖ τὸ φορτίο τοῦ Νόμου, ἐντέλει ὡς ἔνα «ὄνειρο καθολικῆς ἀνθρώπινης χειραφέτησης, [...] Μεγάλης Συγχώρησης σὲ μία πέραν τοῦ Νόμου Δικαιοσύνη» (σ. 115). Ἐξάλλου, σὲ κριτικὴ διαφωνία πρὸς τὸν R. Girard, ὁ Μιχαὴλ παρατηρεῖ ὅτι κατὰ τὴ γιορτὴ ὁ

ένας έξιλαστήριος τράγος θυσιαζόταν, ένω δ' ἄλλος ἀπελευθερωνόταν, διαρρηγνύοντας ἥδη στὸν Ἰουδαϊσμὸν τὴν θυσιαστικὴ λογική. Ο Πορφύριος Νταλιάνης παρατηρεῖ πῶς στὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἡ συγχώρηση εἶναι ὅχι μόνο ἡ ἀπάντηση ἀλλὰ καὶ ἡ βάση τῆς μετάνοιας (σ. 147) ὡς τὸ ὄντολογικὸ βάθρο της, ένω ἡ ἀνθρώπινη μετάνοια εἶναι κατ' ἀρχὴν μία πρόληψη τῆς θεϊκῆς συγχώρησης καὶ ἐν συνεχείᾳ μία πρόσληψὴ τῆς. Τὸ μεγαλεῖτο του βιβλικοῦ Θεοῦ εἶναι ὅτι εἶναι ἔνας Θεὸς ποὺ μπορεῖ νὰ συγχωρήσει, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ νὰ «ξεχάσει» (σ. 149). Ο Κωνσταντῖνος Μπελέζος ἀναπύσσει τὴ συγχώρηση στὴν Καινὴ Διαθήκη ὡς μία ἀγαπητικὴ περίσσεια δικαιοσύνης, ποὺ ὁδηγεῖ τὴν κοινότητα σὲ μία νέα γέννηση: 'Η συγ-χωρηθεῖσα κοινότητα εἶναι μία ξαναγεννημένη κοινότητα, ἔνα «παιδίον νέον» (κατὰ τὴν παρατήρηση τοῦ Γ. Γρηγορίου, σ. 212). Εξάλλου κατὰ τὴν ἵαση τοῦ παραλυτικοῦ, ἡ ἀντικειμενικὴ δυσκολία τοὺς ἀλλὰ καὶ ἡ δυνατότητα τοῦ Θεοῦ νὰ πραγματοποιεῖ συγχωρητικὴ ἄφεση παραλληλίζεται μὲ τὸ θαῦμα καὶ τῇ θεραπείᾳ (σ. 226). Εντέλει καθέ συγχώρηση εἶναι ἔνα καινὸ θαῦμα θεραπείας τῆς κοινότητας.

Ο Δημήτρης Μόσχος ξεκινᾶ (σ. 227-228) ἀπὸ τὴ διερώτηση (ἀκολουθώντας τὸν Μητρ. Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα) ἀν ὁ Θεὸς μπορεῖ μέσα στὴν παντοδυναμία Του νὰ ἀλλάξει τὸ παρελθόν καὶ ἀπαντᾶ καταφατικὰ ὅτι ἡ συγχώρηση εἶναι ἔνα παρόμιο ξαναγράψιμο τῆς Ἰστορίας, θὰ λέγαμε μία ἀπελευθέρωση τοῦ παρελθόντος ἀπὸ τὸ ἀμετάκλητό του. Στὴ συνέχεια ἔξετάζει τὴ συγχώρηση στὴν ἀρχέγονη ἐκκλησιολογία, ὡς μία ἀναζήτηση θεσμικῶν λύσεων στὴν Ἀφρική, ὡς φιλανθρωπία καὶ κοινωνικὴ παρέμβαση στὴν Αἴγυπτο καὶ

ώς δίλημμα μεταξὺ διαφορετικῶν σχολῶν στὴ Ρώμη. Ο Θεόδωρος Γιάγκου παρατηρεῖ, μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, ὅτι στὸ Ἐξομολογητάριον ποὺ ἀποδίδεται παραδοσιακῶς στὸν Ἰωάννη τὸν Νηστευτὴ δὲν ὑπάρχει εὐθεῖα ἀντικειμενικὴ ἀντιστοίχιση ἀμαρτιῶν καὶ ἐπιτιμῶν. Ἀντιθέτως, ἐνδέχεται δὲ ὀλιγοαμάρτητος νὰ λάβει μεγάλο ἐπιτίμιο ὥστε νὰ μὴν ἀρθοῦν μόνο οἱ ἀμαρτίες του, ἀλλὰ νὰ κομίσει καὶ στέφανον, ἐνω ἀντιστρόφως ὁ πολυαμάρτητος καὶ ράθυμος νὰ λάβει μικρὸ ἐπιτίμιο γιὰ νὰ μὴν καταποθεῖ ἀπὸ τὸ βάρος καὶ τὴν ἀθυμία (σ. 246-247). Εξάλλου τὰ «ἐπιτίμια» ἔχουν συχνὰ τὸν χαρακτῆρα πράξεων ἀγαπητικῆς φιλανθρωπίας, ὥστε μέσα ἀπὸ τὴν εὐεργεσία πρὸς τὸν ἄλλο νὰ σωθεῖ τελικὰ δὲ αὐτὸς διὰ τῆς θεραπείας ἀπὸ τὴν ἀντιστοιχή ἀμαρτία ἢ πάθος, ὅπως λ.χ. ὅταν ὁ φονιὰς δέχεται τὸ ἐπιτίμιο νὰ λυτρώσει αἰχμάλωτο ἢ δὲ ἀδικος ἀρπαξ νὰ ἐλεεῖ. Ο π. Βασίλειος Θεομὸς ἀναπτύσσει τὰ τέσσερα ἐπίπεδα τῆς συγχώρησης στὴν ἐξομολόγηση. 'Η συγχώρηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν Θεὸν εἶναι τὸ ὄντολογικὸ βάθρο κάθε συγχώρησης ὡς μία χάρις ποὺ προσφέρει δὲ Θεὸς ἀσχεταὶ ἀπὸ τὴν ἀξία τοῦ ἀμαρτωλοῦ. 'Η πρόοδος στὴ μετάνοια μᾶλλον ἔπειται ὡς μία ἐσωτεροίκευση αὐτῆς τῆς χάριτος τῆς συγχώρησης στὴν πρόσληψη τῆς ὅποιας κατευθύνει τὸν ἐξομολογούμενο ὁ πνευματικός. Συναφής εἶναι ἔξαλλου ἡ συγχώρηση μὲ τοὺς συνανθρώπους. Άπαιτεῖται γιὰ αὐτὴν ἔνα ὀριμό ὑπερεγώ κατὰ τὸν Otto Kernberg, δηλαδὴ ἔνα μὴ διωκτικὸ ὑπερεγώ ποὺ προκύπτει ἀκοιβῶς ἀπὸ μία μὴ διωκτικὴ ἐνδοψυχικὴ ἀναπαράσταση τοῦ Θεοῦ (σ. 270) ποὺ ἐγκαθίσταται χάρη στὴν προηγηθεῖσα θεία συγχώρηση. 'Η παραχθεῖσα αὐτὴ συγχώρηση μὲ τοὺς ἄλλους δὲν εἶναι ἀπλὴ συγκατάβαση, ἀλλὰ κυριο-

λεκτική συγχώρηση στὴν ἔνιαία χώρα τῆς ἀνθρώπινης φύσης κατὰ τὸν Μάξιμο Ὁμολογητή, ἡ δποία ἐσχατολογικῶς μὲν εἶναι ἡ καθολικὴ ἀνθρώπινη φύση ἡ προσληφθεῖσα ἀπὸ τὸν Χριστό, ἰστορικῶς δὲ ἐκφράζεται ὡς μία ἀσκητικὴ προσπάθεια ὁμογωμίας ποὺ φτάνει μέχρι καὶ τὸ νὰ ἀναλαμβάνει ὁ πιστὸς τις ἀμαρτίες τῶν ἄλλων ἐπάνω του (σ. 273-274). Ὁ πιστός, ὅμως, ποὺ ἔξισταται γιὰ νὰ συγχωρήσει τοὺς ἄλλους συγχωρεῖ ἐντέλει τὸν ἑαυτό του, ἵκανώνεται γιὰ τὴν χαρὰ τοῦ Θεοῦ ἔχοντας κατὰ τὸν Kernberg ἔνα ὕδριμο ὑπερεγώ. Ὁ π. Θεομὸς προσθέτει καὶ ἔνα τέταρτο ἐπίπεδο, τὴν συγχώρηση τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸν ἀνθρωπό, ἡ δποία βεβαίως δὲν ἀποτελεῖ ἔνα ὄντολογικὸ μέγεθος, ἀλλὰ μία ἐνδοψυχικὴ διεργασία καὶ σημαίνει τὴν θεραπεία τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν μνησικακία του γιὰ ὅλες τις ματαιώσεις τοῦ ναρκοσισιμοῦ του, γιὰ τὸν θυμὸ πρὸς τοὺς γονεῖς του ποὺ ὄγκηνα μετατίθεται στὸν Θεό, γενικότερο ἀπὸ κάθε ψευδές εἴδωλο Θεοῦ μὲ τὸ δποῖο ὁ ἀνθρωπὸς ἀντικαθιστᾶ τὸν ζῶντα Θεὸ καὶ Τοῦ ἀρνεῖται νὰ εἶναι Θεός μὲ τὸν δικό Του τρόπο (σ. 276-277). Τις ἀκραῖες βέβαια μιօρφες αὐτῆς της μὴ συγχώρησης τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸν ἀνθρωπὸ δὲν τις βρίσκουμε πουθενά ἄλλου καλύτερα ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τοῦ μηδενισμοῦ καὶ τῆς αὐτοκτονίας στὸν Ντοστογιέβσκη.

Ο Διονύσης Καψάλης περιγράφει πῶς στὶς «κωμῳδίες τῆς συγχώρησης» τοῦ Shakespeare ὁ μεταχριστιανὸς Ἀγγλος δραματουργὸς εἰσάγει ἔνα θέμα ποὺ μᾶλλον δὲν ὑπάρχει σὲ τέτοια ἔκταση στὶς ἀρχαῖες τραγῳδίες. "Ἄν καὶ γενικῶς οἱ «κωμῳδίες τῆς συγχώρησης» ἀντιπαραβάλλονται στὶς «τραγῳδίες τῆς ἐκδίκησης» τοῦ ἐλισαβετιανοῦ ποιητῆ, ὅμως καὶ σὲ τραγῳδίες του, δπως ὁ Ἀμλετ, βρίσκουμε μία ἐξαιρετικὰ

περίπλοκη ἀρχιτεκτονικὴ συγχώρησης, ἐνῶ ἄλλου, δπως στὸν Βασιλιὰ Ληρ ἔχουμε ἔνα ὁριακὸ ὑπαρξιακὸ τοπίο ἀποκαλυπτικῆς ντροπῆς ποὺ καθιστά ἀδύνατη τὴν συγχώρηση, προφητεύοντας τρόπον τινὰ τὴν ντροπὴ τοῦ ἐπιζῶντος τοῦ Ἀουσβιτς, δπως τὴν βλέπουμε στὸν ἐντέλει αὐτόχειρα Primo Levi. 'Ο ἀνθρωπὸς καὶ ὁ κόσμος τοῦ Βασιλιὰ Ληρ εἶναι, δπως καὶ ὁ ἀνθρωπὸς καὶ ὁ κόσμος μετὰ τὸ Ἀουσβιτς, γυμνὸς καὶ ἔρημος, «ἐκτιναγμένος πέραν τῆς συγχώρησης» (σ. 337). Τὴν ἴδια ἐκτίναξη ἐπέκεινα τῆς δυνατότητας νὰ συγχωρέσουμε καὶ γιὰ αὐτὸν νὰ πιστέψουμε τὴν βλέπουμε στὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἰβάν στοὺς Ἀδελφοὺς Καραμάζοφ τοῦ Ντοστογιέφσκη, σύμφωνα μὲ τὸν Μιχάλη Πάγκαλο. 'Ο Ντοστογιέφσκη, ὁστόσο, δίνει τὴν λύση μέσα ἀπὸ μία ὀλληλοπεριχώρηση ἥρωών ποὺ ἀνταλλάσσουν τοὺς σταυρούς τους, κατὰ τὴν ἐκφραστὴ τοῦ Rowan Williams, ἡ ποὺ ἀναλαμβάνουν ὁ ἔνας τὸν σταυρὸ τοῦ ἄλλου (Σόνια καὶ Ρασκόλνικοφ, Τύχων καὶ Σταβρόγκιν, Μίσκιν καὶ Ραγκόζιν, Ἄλιόσα καὶ Ντιμίτρι, σ. 365) σύμφωνα μὲ τὴν παύλειο ἔννοια τῆς ἀνταναπληρώσεως (Κολ. 1,24). Τὸ ἐρώτημα, ἐπομένως, ποὺ ἔχει τεθεῖ καὶ ἀπὸ τὴν θεολογία τοῦ '60, ἀν ἔχουμε ἡθικὴ ἡ ἀντι-ἡθικὴ στὸν Ντοστογιέφσκη, ἀπαντᾶ ἀπὸ τὸν M. Πάγκαλο μὲ τὴν ἔννοια τῆς ὑπερθικότητας ποὺ σημαίνει μιὰ ἡθικὴ ὑπέρβαση τοῦ ἀπλοῦ ἀστικοῦ ἡθικισμοῦ τοῦ ἀντικειμενικοῦ καθήκοντος, ὅταν τὸ πρόσωπο συγχωρεῖ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἀναλαμβάνει καὶ τὸν σταυρὸ ἄλλὰ καὶ τὴν ἀμαρτία τοῦ πλησίον σύμφωνα μὲ τὸ παύλειο ἀνταναπληροῦν. Η ἴδια ὅμως κατανόηση τῆς συγχώρησης περιγράφεται καὶ ἀπὸ τὸν Dietrich Bonhoeffer ὡς ὑπεύθυνη πράξη καὶ ὡς ἄπειρη εὐθύνη γιὰ ὅλους ποὺ μπορεῖ νὰ σημαίνει ἀκόμη καὶ ἄπειρη